

Duafâ Literatüründe Yeni Bir Dönemin Başlangıcı: Ukaylî (ö. 322/934) ve *Kitâbü'd-Duafâ'sı*

Mustafa Macit KARAGÖZOĞLU*

Öz: Bu makale, zayıf râvîleri incelemek üzere yazılmış duafâ eserlerinden Ebû Cafer el-Ukaylî'nin (ö. 322/934) *Kitâbü'd-Duafâ'sı*nı incelemektedir. Adı geçen eser, şu dört özelliğiyle duafâ literatürünün tarihsel gelişiminde yeni bir safhanın başlangıcına işaret etmektedir. *Kitâbü'd-Duafâ* ile birlikte, bir duafâ eserinin ihtiva ettiği râvî sayısı, önceki örneklerle nisbetle belirgin biçimde artmıştır. İkinci olarak, râvîler cerh-tadil lafızları yerine birkaç cümleyi bulan gerekçeli izahlarla tenkit edilirken, onların cerhine sebep olan hatalı rivayetlerinden örnekler sunulmuştur. Üçüncü olarak Ukaylî, ilk duafâ müelliflerinin çoğunun aksine, kendisinden önceki münekkitlerin görüşlerine sıkça atıf yapmıştır. Son olarak *Kitâbü'd-Duafâ*, hadis tenkidinin meşruiyetini temellendiren ve tarihçesini ele alan bir mukaddime bölümüyle öne çıkmıştır. Bu özellikler İbn Hibban'ın (ö. 354/965) *Kitâbü'l-Mecrûhîn*'i ile İbn Adî'nin (ö. 365/976) *el-Kâmil*'inde de –bazen çok daha gelişmiş şekilde– bulunsa da, Ukaylî'nin eseri bunlar arasında kronolojik olarak en erken tarihli çalışması olması sebebiyle duafâ literatüründe yeni bir dönemin habercisi sayılmalıdır.

Anahtar Kelimeler: Ukaylî, duafâ, *Kitâbü'd-Duafâ*, hadis tenkidi, zayıf râvî.

The Beginning of a New Era in the Duafâ Literature: 'Uqaylî's (d. 322/934) *Kitâb al-Du'afâ*

Abstract: This article explores the significance of Abû Ja'far al-'Uqaylî's (d. 322/934) *Kitâb al-Du'afâ* on the weak transmitters of hadith. Its significance lies in its status as the marker of a new era in the historical development of the duafâ literature for the following reasons. Firstly, with *Kitâb al-Du'afâ*, the number of narrators included in a duafâ work increased considerably, compared to previous representatives of the literature. Secondly, the book criticizes narrators with explanatory remarks that consist of a few sentences rather than simply with specific terms of jarh and ta'dil, as well as with examples from narrators' mistaken ahadith that led to their impugment. Thirdly, unlike the early duafâ authors, 'Uqaylî also frequently referred to former hadith critics' opinions. Last but not least, *Kitâb al-Du'afâ* is distinguished with a prologue that establishes the legitimacy of hadith criticism and examines its history. The paper argues that although the same features are also found –often in a more sophisticated manner– in Ibn Hibban's (d. 354/965) *Kitâb al-Majrûhîn* and Ibn 'Adî's (d. 365/976) *al-Kâmil*, 'Uqaylî's *Kitâb al-Du'afâ* should be regarded as the precursor of a new phase in the duafâ literature, due to its chronological precedence.

Keywords: 'Uqaylî, duafâ, *Kitâb al-Du'afâ*, weak transmitter, hadith criticism.

Giriş

Hadis ilminde ricâl tenkidi üzerine yazılmış cerh-tadil eserleri, inceledikleri râvîlerin güvenilir olup olmamalarına göre, zayıf ve sika râvîleri birlikte ihtiva edenler, yalnızca sika râvîleri ihtiva edenler (sikât) ve yalnızca zayıf râvîleri ihtiva

* Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Araştırma Görevlisi.

edenler (duaî)¹ olmak üzere üçe ayrılmaktadır. Bu makalede son grubun, yani duaî eserlerinin önemli bir örneğini oluşturan Ukaylî'ye ait *Kitâbü'd-Duaî* incelenerek, sözkonusu eserin duaî literatürü içindeki hem tarihsel hem de sistematik bakımdan taşıdığı öneme işaret edilecektir. Bunun için ilk olarak, zayıf râvîlere dair yapılmış çalışmaların tarihî seyrine kısaca temas etmek gerekmektedir.

Biyografi kaynakları ile klasik ve modern döneme ait bibliyografik eserlerin verdikleri bilgilere göre, zayıf râvîlere dair eserler II./VIII. yüzyılın sonlarında yazılmaya başlanmış, III-IV./IX-X. yüzyıllarda yoğun şekilde telif edilmiştir. Sonraki dönemlerde de sayıca daha az olmakla birlikte varlığını sürdüren duaî eserlerine gösterilen ilgi X./XVI. asrın başından itibaren yavaşlamış ve nihayet duaî telifi geleneği sona ermiştir. Duaî yazdığı kaydedilen en erken isim, bazı rivayetlerde ricâl değerlendirmelerini ilk tedvin eden kişi olarak nitelenen² Yahya b. Said el-Kattân'dır (ö. 198/813).³ Ondan sonra yine münekkit kimlikleriyle öne çıkan Yahya b. Main (ö. 233/848),⁴ Ali b. el-Medîni (ö. 234/848-849),⁵ Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah el-Berkî ez-Zührî (ö. 249/863)⁶ ve Ebû Hafs

¹ Duaî eserleri, "zayıf olan ve rivayetleri kabul edilmeyen râvîlere dair kaleme alınmış eserler" şeklinde tanımlanmaktadır (bk. Ahmed Muhammed Nur Seyf, "Duaî ve Metrûkîn", *DİA*, IX, 540). Ancak, aşağıda gösterileceği üzere, zayıflığın çeşitli derecelerindeki râvîlerin yanısıra genel itibarıyla güvenilir birtakım şahısları da ihtiva ettikleri için duaî eserlerini "herhangi bir sebeple tenkide uğramış râvîlere dair yazılan eserler" şeklinde tanımlamak vâkıya daha uygun olacaktır. Dolayısıyla söz konusu eserlerin Arapça'da "duaî", Türkçe'de "zayıf râvî literatürü" şeklinde adlandırılması, içerdikleri râvîlerin tamamı değil, çoğunluğu esas alınarak yapılmış bir isimlendirmedir.

² ez-Zehabî, Şemseddin Muhammed b. Ahmed, *Mizânü'l-i'tidâl fi'nakdi'r-ricâl* (thk. Ali Muhammed Muavviz - Adil Ahmed Abdülmevcud), I-VII, Beyrut 1995/1416, I, 110.

³ Zehabî şöyle der: "Yahya b. Said'in zayıf râvîler hakkında benim elde edemediğim bir kitabı var. İbn Hazm ve başkaları o kitaptan nakillerde bulunmuşlardır. Ali [b. el-Medîni], Ebû Hafs es-Sayrafi ve İbn Main'in sorularına verdiği cevaplar içerisinde de o görüşler geçmektedir", bk. *Siyerü a'lâmi'n-nübelâ* (thk. Şuayb el-Arnaut vd.), I-XXVIII, 2. baskı, Beyrut 2008/1429, IX, 183; ayrıca bk. Sehâvî, Şemseddin Muhammed b. Abdurrahman, *Fethu'l-muğîs: Şerhu Elfıyyeti'l-hadis*, I-III, Beyrut 1983, III, 347.

⁴ ez-Zehabî, Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman, *el-Muğni fi'd-duaî* (thk. Nureddin İtr), I-II, Halep 1971, I, 4; Sehâvî, Şemseddin Muhammed b. Abdurrahman, *el-İ'ân bi't-tevbih li-men zemme't-tarih*, Beyrut 1983/1403, s. 109; a.mlf., *Fethu'l-muğîs*, III, 347; Fuat Sezgin, *Tarihu't-turâsi'l-arabi* (trc. Mahmud Fehmi Hicazi), I-IX, Riyad 1991/1411, I, 202-203.

⁵ On cüzlük *Kitâbü'd-Duaî*'si olduğu kaydedilir; bk. Hâkim en-Neysâbüri, Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah, *Ma'rifetü ulûmi'l-hadis ve kemiyetü ecnâsihâ* (thk. Ahmed b. Fâris es-Sellûm), Beyrut 2003/1424, s. 261; İbnü'n-Nedim, Muhammed b. İshak, *Kitâbü'l-Fihrist* (thk. Rıza Teceddüd), Beyrut 1967, s. 422; Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Ali b. Sâbit, *el-Câmi' li-ahlâki'r-râvî ve âdâbi's-sâmi*, Beyrut 1424/2003, s. 431; Bağdatlı İsmail Paşa, Babanzâde, *Hediyetü'l-ârifin: Esmâü'l-müellifin ve âsarü'l-musanîfin*, I-II, Ankara 1951, I, 671.

⁶ Ricâl bilgisini Yahya b. Main'den aldığı kaydedilir; bk. Zehabî, *A'lâmi'n-nübelâ*, XIII, 46; a.mlf., *Tezkire*, I-IV, Beyrut 1956/1376, II, 569.

Amr b. Ali el-Fellâs (ö. 249/864)⁷ duafâ yazmışlardır. Günümüze intikal edip etmedikleri bilinmeyen bu çalışmalardan sonra, elimizde mevcut ve matbû bulunan duafâ çalışmalarının ilk tabakasını oluşturdukları söylenebilecek Buhârî (ö. 256/870),⁸ Cüzcanî (ö. 259/873),⁹ Ebû Zür'a er-Râzî (ö. 264/878)¹⁰ ve Nesâî'ye (ö. 303/915)¹¹ ait duafâlar kaleme alınmıştır.

Elli yıl gibi kısa bir zaman dilimi içine toplanmış ve belirgin biçimde muhtasar olan bu eserler, hem sonraki duafâ çalışmalarına kıyasla az sayıda râvî içermekte, hem de yer verdikleri râvîler hakkında çoğu zaman birkaç satırı geçmeyen kısa değerlendirmelerle yetinmektedir. Râvîlerin tenkit edilen rivayetlerinden örneklerin bulunmadığı bu eserler, kendilerinden önceki münekkilere de nâdiren atfı yapmışlardır.

Zayıf râvîlere dair yapılan ilk çalışmaların ardından, duafâ literatürünün ayrıntılı ve sistematik üç eserle gelişim kaydettiği görülmektedir. Bu üç eser, iç tertipleri itibariyle kendilerinden önceki kitaplara benzeseler de, nicelik ve nitelik açısından önceki örneklerden üstün özelliklere sahiptir. Hatta hadis müellefâtı içerisinde “duafâ literatürü” diye müstakil bir telif türünden bahsetmek, onlar sayesinde mümkün olmuştur. Hem aynı zaman diliminde yazılmış olmaları, hem de diğer çalışmalardan farklı olmakla birlikte kendi içlerinde sahip oldukları ortak özellikleri sebebiyle duafâ literatürünün tarihinde müstakil bir aşama sayılması gereken bu eserler Ukaylî'ye (ö. 322/934) ait *Kitâbü'd-Duafâ*,¹² İbn Hibban'a (ö. 354/965) ait *Kitâbü'l-Mecrûhîn*¹³ ve İbn Adî'ye (ö. 365/976) ait

⁷ Eserinin isminin *Kitâbü Tad'îfi'r-ricâl* olduğu kaydedilir; bk. İbn Hayr, Ebû Bekir Muhammed b. Hayr b. Ömer el-İşbilî, *Fehresetü mâ ravâhu an şüyühîhi mine'd-devâvine'l-musannefeti fi durûbi'l-ilmî ve envâli'l-madrîf* (nşr. Francisco Codera Zaidin ve Julian Ribera Tarrago), 2. baskı, Kahire 1963/1382, s. 212; Sehâvî, *el-Î'lân*, s. 109; el-Kettânî, Muhammed b. Cafer, *Hadis Literatürü* (trc. Yusuf Özbek), İstanbul 1994, s. 319 (mütercim dipnotu).

⁸ Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *Kitâbü'd-Duafâ's-sağîr* (Nesâî'nin *Kitâbü'd-Duafâ ve'l-metrûkîn*'i ile birlikte), (thk. Mahmud İbrahim Zâyed), Beyrut 1986/1406.

⁹ el-Cüzcanî, Ebû İshak İbrahim b. Yakub, *Ahvâlî'r-ricâl* (thk. Subhi el-Bedrî es-Sâmerrâî), Beyrut 1985/1405.

¹⁰ Sa'dî el-Hâşimî, *Ebû Zür'a er-Râzî ve cihûdühü fi's-sümneti'n-nebeviyye (mea tahkîki Kitâbihî ed-Duafâ ve ecvibetihî alâ es'ileti'l-Berzei)*, I-III, Medine 1982/1402, II, 597-674.

¹¹ bk. dipnot 8.

¹² Eserin dört mütedâvel baskısı bulunmaktadır: el-Ukaylî, Ebû Cafer Muhammed b. Amr, *Kitâbü'd-Duafâ'l-kebir* (thk. Abdülmu'ti Emin Kal'acî), I-IV, Beyrut 1984/1404; *Kitâbü'd-Duafâ* (thk. Hamdi b. Abdülmecid b. İsmail es-Selefi), I-IV, Riyad 2000/1420; *Kitâbü'd-Duafâ* (thk. Mâzin b. Muhammed es-Sirsâvî), I-VII, 2. baskı, Mısır 2008; *Kitâbü'd-Duafâ*, Beyrut 2008. Bu makalede dipnotlardaki sayfa numaraları Selefi'nin neşrine göre verilmiştir. Kal'acî'nin yaptığı neşir için yazdığı mukaddimeye yapılan atıflar parantez içinde “Kal'acî neşri”, Sirsâvî'nin neşrine yapılanlar ise “Sirsâvî neşri” diye belirtilmiştir.

¹³ İbn Hibban, Ebû Hâtim Muhammed b. Hibban el-Büstî, *Kitâbü'l-Mecrûhîn mine'l-muhaddisîn* (thk. Hamdi Abdülmecid es-Selefi), I-II, Riyad 2007/1428.

el-Kâmil fî duafâi'r-ricâl' dir.¹⁴

Yukarıdaki üç eserin önceki örneklerden farklılaştığı ilk husus, inceledikleri râvî sayısının bâriz biçimde artmış olmasıdır. İkinci olarak, bu üç eserde râvîleri cerh lafızlarıyla eleştirme yerine birkaç cümleyi bulan gerekçeli izahlar yapma yoluna gidilmiştir. Yani râvîlerin hangi mülâhazalarla cerh veya tadil edildiği müellifler tarafından açık bir şekilde ortaya konmuştur. Üçüncü olarak, bu eserlerde râvînin cerhine sebep olan hatalı rivayetlerinden örnekler sunulmuştur. Böylece okuyucu, münekkidin râvî hakkında ulaştığı hükmün somut dayanaklarını görebilmektedir. Yine bu duafâ sahipleri, ilk duafâ müelliflerinin çoğunun aksine, kendilerinden önceki münekkitlerin görüşlerini sıkça zikretmişlerdir. Dolayısıyla onların eserleri, yalnızca kendi görüşlerinin değil, seleflerine ait görüş ve yaklaşımların da bulunabileceği çalışmalardır. Yukarıdaki değişimlere bağlı olarak, duafâ eserlerinde biyografilerin hacmi bariz şekilde artmış ve ilk dönem eserlerdeki tek satırlık nitelemelerden bazen sayfalar sürece kadar ayrıntılı râvî değerlendirmelerine gelinmiştir. Son olarak adı geçen eserlerin bir diğer farklılığı, hadis tenkidinin meşruiyetini temellendiren ve tarihçesini ele alan mukaddime bölümlerine sahip olmalarıdır. Burada Ukaylî'nin önemi, duafâ literatürünün gelişiminde mühim bir evreyi teşkil eden sözkonusu üç eser içinde kronolojik olarak ilk gelen çalışma olmasıdır.

Duafâ yazımı bu üç eserden sonra gerek müstakil kitaplarla gerekse belirli bir duafâ kitabı üzerine yazılmış zeyl, ihtisar ve talik türü çalışmalarla devam etmiştir.¹⁵ Duafâ literatürünü müstakil olarak değerlendirip kendi içinde dönemlere ayıran çalışmaların sayısı ne yazık ki fazla değildir. Bu konudaki görüşlerini tespit edebildiğimiz müelliflerden Abdülmü'ti Emin Kal'acı, Ukaylî, İbn Hibban ve İbn Adî'ye ait çalışmaların duafâ tarihinde "Sistemantik ve kapsamlı tasnif merhalesi"ne tekâbü'l ettiğini belirtmiştir.¹⁶ Kal'acı'nın bu nitelemesi, ilki aşağıda ayrıntılı olarak incelenecek üç eserin mahiyetini doğru şekilde yansıtmaktadır. Ukaylî'nin kitabından bahsetmeden önce, hayatı hakkında kısaca bilgi verilmesi uygun olacaktır.

A. Ukaylî'nin Kısa Biyografisi

Hicazlı olan Ebû Cafer Muhammed b. Amr b. Musa b. Hammad el-Ukaylî'nin hayatı hakkında biyografik kaynaklarda nakledilenler şartırcı derecede azdır.¹⁷

¹⁴ İbn Adî, Ebû Ahmed Abdullah b. Adî el-Cürcânî, *el-Kâmil fî duafâi'r-ricâl'* (thk. Adil Ahmed Abdülmevcud ve Ali Muhammed Muavviz), I-IX, Beyrut 1997/1418.

¹⁵ Zayıf râvîler hakkında yazılmış kitapların toplu listesi için bk. Kettânî, *Hadis Literatürü*, s. 316-318; Mehmet Eren, *Hadis İlmünde Ricâl Bilgisi ve Kaynakları*, İstanbul 2012, s. 551-585.

¹⁶ bk. Ukaylî, *Duafâ* (Kal'acı neşri), I, 36-38 (neşreden giriş).

¹⁷ Hayatı için bk. es-Safedî, Selahaddin Halil b. Aybek, *Kitâbü'l-Vâfi bi'l-vefeyât*, I-XXX, 2. baskı, Wiesbaden 1981/1401, IV, 291; Zehebî, *A'lâmü'n-nübelâ*, XV, 236-239; a.mlf., *Tezkire*, III, 833-

Hocaları arasında Muhammed b. İsmail es-Sâiğ (ö. 276/869), Muhammed b. İsmail et-Tirmizî (ö. 280/893), Abdullah b. Ahmed b. Hanbel (ö. 290/902), Muhammed b. Huzeyme (ö. 311/924), Ali b. Abdülaziz el-Begavî (ö. 286/899) ve Buhârî râvîsi Adem b. Musa el-Huvârî (ö. 305/918) yer alırken, talebeleri arasında da Ebü'l-Hasan Muhammed b. Nâfi' el-Huzâî (ö.?), Ebu Bekir Muhammed b. İbrahim b. el-Mukri (ö.?) ve Yusuf b. Ahmed b. ed-Dahîl (ö. 388/998) bulunmaktadır. 322/934 yılında Mekke'de vefat eden Ukaylî'nin ilmî hayatı ve ilişkileri hakkında yeterli bilgi bulunmamakla birlikte, bazı kayıtlardan Hicaz dışına seyahatler yaptığı anlaşılmaktadır. Meselâ kitabındaki isnadlardan birine “Bize Muhammed b. Said b. Belc er-Razî'nin Rey'de naklettiğine göre” diyerek başlaması Rey'e,¹⁸ bir diğerinde “Bize Sehl b. Sa'd el-Kazvî'nin Kazvin'de naklettiğine göre” demesi ise Kazvin'e gittiğini,¹⁹ ayrıca hocaları arasındaki Ahmed b. Davud el-Mekkî'den (ö. 282/895) Mısır'da ders aldığı sarâhaten belirtilmesi de Mısır'da bir süre bulunduğunu göstermektedir.²⁰

Diğer hadis âlimleri tarafından güvenilir kabul edilerek “hafız” unvanıyla anılan Ukaylî'nin hadis dışındaki sahalarda ilmî faaliyeti bilinmemektedir. Aşağıda incelenecek olan *Kitâbü'd-Duafâ* hâricinde kendisine nisbet edilen eserlerin *el-Cerh ve't-ta'dil ve İlelül-hadis ve ma'rifetü'r-ricâl* gibi isimler taşıması, ilmî mesaisinin hadis konuları içerisindeki ricâl ilmi etrafında cereyan ettiğini göstermektedir.²¹

B. Literatürde Yeni Bir Çıgır: *Kitâbü'd-Duafâ*

Ukaylî'nin zayıf râvîleri inceleyen ve duafâ literatürünün gelişim evresinin ilk örneğini oluşturan eseri *Kitâbü'd-Duafâ*'dır. *Kitâbü'd-Duafâ*, müellifinden itibaren şu isnadla rivayet edilmiştir: Ukaylî > Ebü'l-Hasan Muhammed b. Nâfi' el-Huzâî > Ebü Bekir Abdülmün'im b. Ömer b. Hayyân > Ebü Bekir Muhammed

834; İbnü'l-İmâd, Ebü'l-Felah Abdülhay b. Ahmed, *Şezerâtü'z-zeheb fi ahbâri men zeheb*, I-VIII, Beyrut ts., II, 295-6; el-Fâsî, Takiyüddin Muhammed b. Ahmed el-Hasenî el-Mekkî, *el-'İkdü's-semîn fi tarihi'l-beledi'l-emîn* (thk. Fuad Seyyid), I-VIII, Kahire 1381/1962, II, 244-245; Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyetü'l-ârifîn*, II, 33; Kehhâle, Ömer Rıza, *Mu'cemü'l-müellifîn: Terâcîmü musan-nifî el-kütübî'l-arabiyye*, I-XV, Beyrut ts., II, 98; Muhammed el-Habîb el-Hfile, *et-Tarih ve'l-müerrihûn bi-Mekke mine'l-karnî's-sâlis el-hicrî ile'l-karnî's-sâlese aşera*, London 1994, s. 24-25; Mehmet Emin Özafşar, “Ukaylî”, *DİA*, XLII, 59.

¹⁸ bk. Ukaylî, *Duafâ*, I, 66.

¹⁹ bk. Ukaylî, *Duafâ*, I, 214.

²⁰ bk. Zehebî, *A'lâmü'n-nübelâ*, XV, 237; el-Fâsî, *el-'İkdü's-semîn*, II, 244. Ukaylî'nin isnadlarında geçen yer isimlerinden hareketle seyahat ettiği şehirleri sıralayan bir deneme için bk. Ukaylî, *Duafâ* (Sirsâvî neşri), I, 27-29 (neşredenin girişi).

²¹ Adı geçen eserler müstakil birer çalışma olabileceği gibi, *Kitâbü'd-Duafâ'l-kebir* ile aynı kitap olmaları da muhtemeldir. Ukaylî'ye nisbet edilen eserlerin listesi için bk. Şule Coşkun, *Ukaylî'nin Kitâbü'd-Du'afâ'l-Kebîr'i ve Cerh-Ta'dil Metodu* (yayımlanmamış yüksek lisans tezi), Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa 2002, s. 4-6.

b. el-Kasım b. Hasnûye (?) b. Yusuf b. el-Haccâc el-Mukri' > Abdurrahman b. Muhammed b. İshak b. Mende (ö. 470/1077).²²

Ukaylî'nin eserinin tam adı muhtevasına da ışık tutucu niteliktedir: “*Kitâbü'd-Duafâ ve men nüsibe ile'l-kezihi ve vad 'il-hadis ve men ğalebe alâ hadîsihi el-vehmü ve men yüttehemi fi ba'di hadîsihi ve meçhulin ravâ mâ lâ yütâbe 'u aleyhi ve sâhib-i bid 'atin yağlû fihâ ve yed 'ü ileyhâ ve-in kânet hâluhû fi'l-hadisi müstakîmeten*”. Buna göre eser, hadis uydurmaktan bid'at sahibi olmaya, rivayette hata yapmaktan hadis rivayetiyle tanınmamaya kadar çeşitli sebeplerle tenkit edilmiş râvileri incelemektedir. Ayrıca, hadis rivayetinde genel mânâda güvenilir olsalar bile, bu güvenilirliklerine zarar vermeyecek tenkitlere uğramış kişilerin de kitabın konusuna dahil olduğu anlaşılmaktadır. Ukaylî, meselâ, “kaderî idi ama hadiste müstakimdir” dediği Ömer b. Ebî Zâide'yi (ö. 150/767'den sonra) kader konusundaki görüşünden dolayı tenkit ederken, Ömer b. Ali el-Mukaddemî'yi (ö. 190/805) tedlis yaptığı için kitabında zikretmiş, fakat bu kusurların adı geçen râvileri güvenilirlik vasfından uzaklaştıracak seviyede olmadığına işaret etmiştir.²³ Bir dönem Şii görüşleri benimseyen Kûfeli râvî Sadaka b. Yesâr da (ö. 132/749) bu görüşlerden vazgeçtiği için Ukaylî tarafından hadiste hüccet kabul edilmiştir.²⁴

Ukaylî, genellikle biyografilere râvînin kimliğini tespit ettiği bir başlık altında Yahya b. Main ve Buhârî gibi önceki münekkitlerin kanaatlerini vererek başlar. Ardından râvîlerin tenkit edilen rivayetlerine örnekler verir, sonra da bu rivayetlerdeki kusurları belirten açıklamalar yapar. Aşağıda, müellifin *Kitâbü'd-Duafâ*'daki biyografi verme tarzını temsil eden bir örnek bulunmaktadır:

“İsmail b. İbrahim b. el-Muhacir

Abdullah b. Ahmed bize tahdisen şöyle dedi: Babama İsmail b. İbrahim b. el-Muhacir'in durumunu sordum. 'Babası hadiste ondan daha kuvvetlidir' diye cevapladı.

Muhammed b. İsa bize tahdisen şöyle dedi: Bize tahdisen rivayet eden Abbas b. Muhammed, Yahya b. Main'i şöyle derken işittiğini söyledi: 'İsmail b. Muhacir ve oğlu zayıftır.'

²² Kitabın rivayeti ve nüshaları hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Ukaylî, *Duafâ*, I, 8, 23; a.g.e. (Kal'acî neşri), I, 39-47; a.g.e. (Sirsâvî neşri), I, 34-45. İbn Hacer'in, ulaşabildiği kitapların isnadlarını zikrettiği eserinde Ukaylî'nin *Duafâ*'sı için farklı bir isnad kaydedilmiştir: Ukaylî > Muhammed b. Ahmed b. İbrahim el-Belhî > Muhammed b. Yahya b. el-Hazzâ' > Ebû Ömer Ahmed b. Muhammed b. Yahya b. el-Hazzâ' > Yunus b. Muhammed b. Muğîs > Ebû Tahir es-Silefi > Ebû'l-Hasan b. es-Sâbûnî > Yunus b. Ebî İshak > Ebû'l-Ferec İbnü'l-Ğazzî; bk. İbn Hacer el-Askalânî, Şihabeddin Ebû'l-Fadl Ahmed b. Muhammed, *el-Mu'cemü'l-müfhehes: Tecrîdü esânîd'l-kütüb'l-meşhûra ve'l-eczâi'l-mensûra* (thk. Muhammed Şekkûr, Mahmud el-Hâcî), Beyrut 1998/1418, s. 171.

²³ bk. Ukaylî, *Duafâ*, III, 918-920.

²⁴ bk. Ukaylî, *Duafâ*, II, 592.

Bize tahdisen rivayet eden Adem b. Musa, Buhârî'nin şöyle dediğini iştirah: 'İsmail b. İbrahim b. Muhacir babasından ve Abdülmelik b. Umeyr'den hadis rivayet etti. Kendisinden de Ebû Nuaym'in rivayeti vardır. İsmail'in hadisinde şüphe vardır (fi hadisihî nazar). Adem b. Musa, Buhârî'nin bunu Kitâbü'[t-Tarihi'l]-kebir'de söylediğini belirterek arkasından bir rivayet nakletti.

İsmail'in naklettiği hadislerden biri şöyledir: Muhammed b. İsmail'in bize Halef b. Nuaym'dan, onun İsmail b. İbrahim b. Muhacir'den, onun babasından, babasının Abdullah b. Bâbâh'tan, onun da Abdullah b. Amr'dan naklettiğine göre Resûlullah (s.a.v) şöyle buyurdu: 'Mekke meskendir, gayri menkulleri satılmaz.'

Hadisin mütâbî'i bulunmamaktadır.²⁵

Örnekte müellif, râvînin kimliğini tespit ettikten sonra, kendinden önceki duaî müelliflerinden Buhârî'nin ve ayrıca Yahya b. Main ile Ahmed b. Hanbel'in (ö. 241/855) kanaatlerini isnadlarıyla vermiş, ardından râvîye ait hadislerden birini zikrederek hadisin başkaları tarafından bu şekilde nakledilmediğini belirtmiştir. Dolayısıyla Kitâbü'd-Duafâ okuyucusu, hem önceki muhaddislerin tenkitleri hakkında bilgi sahibi olmakta, hem de râvînin bu tenkitlere yol açmış hatalı rivayetlerine dair örnek bulabilmektedir. Kitapta münekkitlerin görüşlerinden örnek rivayetlere bazen burada olduğu gibi "ve min-hadîsihi" diyerek geçilirken, bazen de hiçbir şey denilmeden doğrudan rivayet verilebilmektedir. Yukarıdaki örnekte Ukaylî'nin "hadisin mütâbî'i bulunmamaktadır" demek dışında râvî hakkında kendisine ait bir değerlendirme yapmaması, onun önceki münekkitlere ait zikrettiği görüşlere katılmış olmasıyla açıklanabilir.

Eserde râvîlere yöneltilen tenkit sebepleri arasında, mütâbîi olmayan hadisler nakletmek sûretiyle teferrüd etmek öne çıkar. Râvîlerin naklettiği hadisler mütâbaat edilip edilmemesi, sadece Ukaylî'nin değil, çağdaşı olan diğer duaî müelliflerinin de üzerinde dikkatle durdukları bir konudur. Hatta râvînin güvenilir olup olmadığını büyük ölçüde bu soruya verilecek cevabın belirlediğini söylemek abartı sayılmayacaktır.

Ukaylî'nin eseri, kendisinden sonraki muhaddis ve fakihlerin sıkça başvurdukları bir kaynak haline geldiği gibi, birtakım tenkitlere de konu olmuştur. Bu tenkitlerin başında, Ali b. el-Medîni (ö. 234/848-9) gibi tanınmış muhaddisleri ve Ebû Hanîfe (ö. 150/767) başta olmak üzere bazı Hanefîleri geçersiz gerekçelerle cerh etmiş olması gelir.²⁶ Nitekim Ukaylî'nin İbnü'd-Dahîl diye tanınan talebesi Yusuf b. Ahmed el-Mekkî (ö. 388/998), hocasının Ebû Hanîfe hakkındaki tenkitlerine reddiye olmak üzere onun faziletlerinden bahseden bir cüz yazmış,

²⁵ Ukaylî, *Duafâ*, I, 86.

²⁶ bk. el-Leknevî, Ebû'l-Hasenât Muhammed Abdülhay, *er-Ref' ve't-tekmîl fi'l-cerh ve't-ta'dîl* (thk. Abdülfettah Ebû Gudde), 3. baskı, Beyrut 1987, s. 405-409; el-Kevserî, Muhammed Zahid, *Fikhu ehli'l-Irak ve hadisühüm* (thk. Abdülfettah Ebû Gudde), Beyrut 1970/1390, s. 53, 83.

İbn Abdilber de (ö. 463/1071) *el-İntikâ* adlı eserinde bu cüzde geçen rivayetleri nakletmiştir.²⁷ Ukaylî'nin Hanefî âlimlere yönelik eleştirilerinin klasik dönemdeki tartışmalardan sonra, özellikle son iki yüzyılda Abdülhay el-Leknevî (ö. 1886/1304), Muhammed Zahid el-Kevserî (ö. 1952) ve Abdülfettah Ebû Gudde (ö. 1997) gibi isimler tarafından tekrar gündeme getirildiği, Hanefî olmayan muhaddisler hakkındaki hatalı yorumlarının ise daha ziyade Zehebî'nin *Mîzânü'l-i'tidâl*'deki tenkitleri sayesinde dile getirildiği söylenebilir.²⁸ Nitekim Zehebî'nin, Ali b. el-Medînî'yi eleştiren Ukaylî'yi istihzâyla karışık "Sende akıl yok mu Ukaylî, kimin hakkında konuştuğunun farkında mısın?" diye azarlaması,²⁹ *Kitâbü'd-Duafâ*'dan bahseden kimselerin zikretmeden geçmedikleri bir alıntı hâline gelmiştir. Ukaylî rical değerlendirmelerinde, zayıf saydığı râvîlerden gelen haberleri esas alması sebebiyle de eleştiriye uğramıştır.³⁰

Ukaylî'nin *Kitâbü'd-Duafâ*'sını duafâ literatürünün belirgin bir gelişim gösterdiği dönemin ilk eseri saymak mümkündür. Kendisinden sonra aynı minval üzere eser veren İbn Hibban ve İbn Adî'nin bu çalışmayı gördüklerine dair bir işaret bulunmuyorsa da, her üçünün duafâ eserleri de üslup, metot ve muhteva açısından birbirine benzemektedir. Ukaylî'nin *Kitâbü'd-Duafâ*'sı, sonraki hadis tenkidi literatüründe meselâ İbn Adî'nin *el-Kâmil*'i kadar övgüyle atfı yapılan bir çalışma haline gelmemişse de, onun duafâ edebiyatı tarihinde mühim bir dönüm noktasını teşkil ettiği bir gerçektir. Aşağıda *Kitâbü'd-Duafâ*'nın zayıf râvî literatüründe kendinden önceki eserlerden farklılaşarak dikkat çeken yönlerinden maddeler halinde bahsedilecektir.

1. İncelenen Râvî Sayısındaki Artış

Kendinden önceki duafâ çalışmalarıyla mukayese edildiğinde Ukaylî'nin eserinde dikkati çeken ilk özellik, incelenen râvî sayısındaki belirgin artıştır. *Matbû* nüshalardaki numaralandırmalara göre Buhârî'nin *Duafâ*'sında 418, Cüzcânî'nin *Ahvâlü'r-ricâl*'inde 388, Ebu Zür'a'nın çalışmasında 382 ve Nesaî'nin *Kitâbü'd-Duafâ ve'l-metrûkîn*'inde 675 râvî bulunmaktayken, Ukaylî'nin *Kitâbü'd-Duafâ*'sı 2.105 râvî içermektedir.³¹

²⁷ bk. İbn Abdilber, Ebû Ömer Yusuf b. Abdilber el-Endelüsî, *el-İntikâ fi-fedâilü'l-eimmeti's-selâseti'l-fukahâ* (nşr. Abdülfettah Ebû Gudde), Beyrut 1997/1417, s. 187 vd. (ayrıca bk. neşredenin dipnotu).

²⁸ Zehebî ayrıca Ebû Hanîfe gibi fıkhîta takipçileri olan imamları kitabına almamış ve bunu eserinin mukaddimesinde vurgulu şekilde dile getirmiştir; bk. *Mîzân*, I, 113.

²⁹ bk. Zehebî, *Mîzân*, V, 169.

³⁰ Ukaylî'ye yöneltilmiş tenkitleri bir arada görmek için bk. Ukaylî, *Duafâ* (Kal'acî neşri), I, 59-66 (neşredenin girişi).

³¹ *Kitâbü'd-Duafâ*'nın Kal'acî tarafından yapılan neşrinde bu sayı 2101'dir. Nispeten yüksek râvî rakamları Ukaylî'den sonra İbn Hibban (*el-Mecrühîn*: 1.282 râvî) ve İbn Adî (*el-Kâmil*: 2.206 râvî) için de geçerlidir.

Duafâ kitaplarındaki râvî sayısının artış sebepleri arasında, hadis rivayeti faaliyetine katılımın insanlar arasında ehil olmayan kimseleri de içine alacak şekilde genişlemesi, râvîler hakkındaki bilgilerin bol ve ulaşılabilir hâle gelmesi gibi hususlar zikredilebilir. Bilindiği gibi III./IX. yüzyıl, pek çok bakımdan olduğu gibi râvî ve rivayet tenkidi bakımından da son derece yoğun ve verimli geçmiş bir yüzyıldı. Bu dönemde, sonradan *Kütüb-i Sitte* diye adlandırılacak temel rivayet kitapları yazılmış, Ahmed b. Hanbel'in *Müsned'i* gibi rivayet malzemesini râvîlere göre derleyen hacimli eserler ortaya konulmuştu. Ayrıca İbn Sa'd, Ali b. el-Medîni, Yahya b. Main ve Ahmed b. Hanbel gibi önde gelen muhaddislerin hadis tenkidine dair görüş ve yaklaşımları ya kendileri tarafından yazılmış ya da talebeleri eliyle derlenmişti.³² Hadis faaliyetinin hicrî üçüncü asrın sonu itibarıyla böylesine bir doygunluğa erişmiş olması dolayısıyla, dördüncü asırda yaşamış bir muhaddisin elinde istifade edebileceği gayet çeşitli ve önceki yüzyıllarla mukayese edilemeyecek kadar geniş bir malzeme bulunmaktaydı. Dolayısıyla Ukaylî yukarıda sayılan imkânlara sahip olmanın yanında, kendisinden önce kaleme alınmış duafâ edebiyatından da faydalanabiliyordu. İlk müelliflerden meselâ Buhârî ve Cüzcânî duafâ kitabı yazacakları zaman önlerinde metot ve malzeme bakımından istifade edebilecekleri az sayıda eser bulunurken, Ukaylî ve İbn Adî gibi müellifler hem Buhârî ve nesline ait duafâ kitaplarını ellerinde tutuyorlar hem de gerektiğinde üçüncü yüzyıldaki muazzam hadis faaliyetinin ürünü olan diğer eserlere başvurabiliyorlardı. Hadis faaliyetinin tarihî akışı içinde gayet tabii olan bu durum, duafâ kitaplarının başlıca konusu olan râvîlerin sayısında belirgin bir artışa yol açmıştır.

Duafâ eserlerindeki râvî artışının bir diğer sebebi, IV./X. yüzyılda duafâ kitaplarının hadis edebiyatı içerisinde kapsamlı ve müstakil bir telif türü olarak kendini ispat etmesidir. Zira III./IX. yüzyılda hadis tenkidi ağırlıklı olarak tarih, tabakât ve ilel gibi telif türlerinde yapılmakta, buna karşılık duafâ literatürü henüz başlangıç safhalarını yaşamaktaydı. Nitekim duafâya dair yazılan eserler ya daha hacimli başka bir eserin muhtasarı, ya müellifin belli bir talebesinin hocasının izniyle yaptığı derleme, ya da muhaddisin genel telifâtı içinde çok cüz'î yer tutan bir kitapçık niteliğindedeydi. IV./X. yüzyılda ise duafâ kitaplarının, artık hadis tenkidinin takip edilebileceği başlıca telif türü haline geldiği görülür. Artık duafâ eserleri, muhaddislerin hadis tenkidindeki birikim ve becerilerini ortaya koymaya çalışırken yazma ihtiyacı duydukları esaslı bir literatüre dönüşmüştür.

Son olarak, zaman ilerleyip yeni nesiller geldikçe hadis râvîlerinin başarısında da düşüş yaşandığına ve buna bağlı olarak rivayete ehil görülmeyip zayıf sayılan

³² İbn Sa'd'ın *Kitâbü't-Tabakâti'l-kebir'i*, Ali b. el-Medîni'nin *Kitâbü'l-İlel'i* ve Muhammed b. Osman b. Ebî Şeybe'nin kendisinden naklettiği *Suâlat'ı*, Ahmed b. Hanbel'in çeşitli talebeleri tarafından derlenen *Kitâbü'l-İlel'i* ve Yahya b. Main'in farklı talebelerinin kendisinden naklettiği *Kitâbü't-Tarih* ile *Ma'rifetü'r-ricâl* gibi eserler bu çalışmaların başlıcalarındandır.

kimselerin arttığına dikkat çekmek gerekmektedir. Bilindiği gibi semâ ve kıraat dışındaki rivayet usullerine ilk asırlarda daha az müsâmaha gösterilirken, hadislerin kitaplara geçmesinin ardından icâzet, münâvele ve mükâtebe gibi nakil metotları yaygınlaşmaya başlamıştır.³³ Rivayet şartlarında yaşanan bu esneme, râvilerde hataların daha sık görülmesine ve giderek daha fazla sayıda kimsenin cerh edilerek zayıf sayılmasına yol açmıştır. Hadis rivayetinin tarihiyle alâkalı olan bu menfî dönüşümü duafâ kitaplarının genişlemesinde pay sahibi olan bir diğerk unsur olarak tespit etmek mümkündür.³⁴

2. Râvilerin Cerh-Tadil Gerekçelerinin Verilmesi ve Tenkit Edilen Rivayetlerinden Örnekler Sunulması

Ukaylî'nin *Kitâbü'd-Duafâ*'sı ile yalnızca incelenen râvî sayısı artmamış, biyografî içerikleri de râvilerin cerh gerekçelerini ve örnek rivayetlerini kapsayacak şekilde zenginleşmiştir. Böylelikle duafâ kitapları râvî hakkındaki hükmün kısaca belirtildiği eserler olmaktan çıkmış, râvî ile naklettiği haberler arasında kurulan ilişkiye dayanılarak hüküm gerekçelerinin ortaya konduğu bir literatür hâline gelmiştir.

Kitâbü'd-Duafâ, râviler hakkında çeşitli cerh ve tadil gerekçeleri ihtiva etmektedir. Meselâ Dahhâk b. Yesâr³⁵ ile Ma'mer b. Abdullah el-Ensârî,³⁶ mevku hadislere merfû nakletmeleri sebebiyle zayıf sayılmışlardır. Ukaylî, aslında Abdullah b. Mesud'a (ö. 32/652-3) ait olduğu halde Ma'mer b. Abdullah tarafından yanlış olarak ref' edilen "Şüphesiz Allah Teâlâ azîmetlerinin kabul edilmesinden hoşlandığı gibi ruhsatlarının kabul edilmesinden de hoşlanır" rivayetini zikreder.³⁷ Öte yandan Abdullah b. Yahya et-Tev'em daha sağlam bir isnadla gelen hadisi sağlam tarihtekinden farklı lafızlarla nakletmesi,³⁸ Abdüsselam b. Salih el-Herevî râfîzî olması,³⁹ Muhammed b. Süleyman b. Ebî Kerîme ise Hişam b. Urve'den asılsız rivayetler nakletmesi sebebiyle cerhe uğramıştır.⁴⁰

Kitâbü'd-Duafâ'da gerekçeler önceki münekkitlerden yapılmış nakillerin bir

³³ Adı geçen rivayet metotlarının değerlendirilmesi için bk. Ahmet Yücel, *Hadis İstihlalarının Doğuşu ve Gelişimi*, İstanbul 1996, s. 58-71.

³⁴ Bu hususta, duafâ eserlerinde yer verilen râvilerin hangi yüzyıllarda yaşadıklarının tespiti önem arz etmektedir. Râvî kalitesinde tedricen kötüye doğru bir gidiş mi olduğu veya zayıf râvilerin yoğunlaştığı belirli dönemlerin bulunup bulunmadığı bu şekilde anlaşılabilir. 2.105 râvîlik *Kitâbü'd-Duafâ* için bu makale çerçevesinde böyle bir araştırma yapmak mümkün olmamakla birlikte, müstakil bir inceleme yapmak süretiyle daha müdellel tespitlere ulaşılabilir.

³⁵ bk. Ukaylî, *Duafâ*, II, 606.

³⁶ bk. Ukaylî, *Duafâ*, IV, 1352-1353.

³⁷ bk. Ukaylî, *Duafâ*, IV, 1353.

³⁸ bk. Ukaylî, *Duafâ*, II, 723.

³⁹ bk. Ukaylî, *Duafâ*, III, 824.

⁴⁰ bk. Ukaylî, *Duafâ*, IV, 1234.

parçası olarak geldiği gibi, bizzat müellifin yaptığı yorumların içinde de geçebilmektedir. Bazen de önceki münekkitten gelen bilgi ile müellifin katkısı birbirini tamamlayarak râvî hakkında bütüncül bir kanaat oluşturmaktadır. Meselâ Süleyman b. Mersed isimli râvînin (عن) lafzıyla rivayette bulunduğu Hz. Âişe'den semâının olmadığı Buhârî tarafından belirtilmiş ve bu türden rivayetlerine bir örnek sunulmuştur.⁴¹ Ukaylî, Buhârî'nin bu görüşüne atıf yaptıktan sonra, aynı râvînin Ebü'd-Derdâ'dan da (عن) lafzıyla yapılmış rivayetlerinin bulunduğunu ve lafzın burada da semâa delâletinin açık olmadığını belirtir. Ardından Süleyman b. Mersed'in hem Ebü'd-Derdâ'dan hem de Ebü'd-Derdâ'nın kızından naklettiği hadislerle örnek vererek doğrudan Ebü'd-Derdâ'dan hadis işitmiş olmayabileceği yönünde şüphesini ortaya koyar.⁴² Burada Ukaylî, Süleyman b. Mersed'in sadece Hz. Âişe'den değil Ebü'd-Derdâ gibi sahabîlerden de semâının problemlili olduğunu göstererek, kendisinden iki nesil önce yaşamış Buhârî'nin râvîyi cerh gerekçesinin kapsamını genişletmiştir. Bu gibi örnekler, râvîlerin yaşadıkları dönemden uzaklaşılmasına rağmen onlar hakkındaki verilerin süreç içinde birikimsel olarak artabileceğine ve duafâ literatürünün bu gelişimdeki mühim rolüne işaret etmektedir.⁴³

Kitâbü'd-Duafâ''nin muhtevasını önceki duafâlara göre zenginleştirip hacmini arttıran bir diğer unsur, yukarıda geçtiği gibi, râvîlerin tenkit edilen rivayetlerine yer verilmesidir. Hatta eserin muhtevasının büyük oranda bu rivayet malzemesinden oluştuğu rahatlıkla söylenebilir.

Ukaylî'nin ve kendisinden sonra İbn Hibban ile İbn Adî'nin râvîde ilk olarak, hadisine mütâbaat edilip edilmediğine, yani rivayetlerinin başka kimseler tarafından aynı şekilde nakledilip nakledilmediğine baktıkları yukarıda belirtilmişti. Mütâbaatın tespiti için öncelikle râvînin kendi rivayetlerinin bilinmesi gerektiğinden, müellifler mütâbaatla ilgili görüşlerini genellikle râvîye ait rivayetleri verdikten sonra belirtmeyi tercih etmişlerdir. Ukaylî meselâ Mus'ab b. Sâbit isimli râvînin hadislerinden örnek verdikten sonra şöyle demiştir: "Hadis bu haliyle yalnızca Mus'ab kanalıyla bilinmektedir. Zira aynı hadis daha sağlam bir isnadla mânâsı aynı ancak lafızları farklı olarak nakledilmiştir..."⁴⁴ Böylece Ukaylî, râvînin örnek rivayetini incelemek sûretiyle hadisine mütâbaat edilmediğini tespit etmektedir.

⁴¹ bk. Buhârî, Ebü Abdullah Muhammed b. İsmail, *Kitâbü't-Tarihü'l-kebir*, I-XII, Beyrut ts., IV, 39.

⁴² Ukaylî, *Duafâ*, II, 508-509.

⁴³ Süleyman b. Mersed örneğinde dikkati çeken bir diğer husus, hicri üçüncü asırda Buhârî'nin zayıf râvîlere dair yazdığı eserde değil de *et-Tarihü'l-kebir*'de geçen bir râvînin, dördüncü asırda Ukaylî ile birlikte duafâ edebiyatının kapsamına alınmış olmasıdır. Sayıları çoğaltılabilecek olan bu gibi örnekler, duafâ literatürünün IV./X. yüzyılda hadis tenkidinin takip edilebileceği başlıca telif türü olarak öne çıktığına dair yukarıda yapılan tespiti desteklemektedir.

⁴⁴ Ukaylî, *Duafâ*, IV, 1343.

Hatalı rivayetlerine örnek verilmeyen râvilerin azınlıkta kaldığı *Kitâbü'd-Duafâ*, rivayet malzemesi bakımından oldukça zengindir. Bu yönüyle, başta mevzûât kitapları olmak üzere kendisinden sonra yapılmış hadis çalışmalarına kaynaklık etmiştir. Örnek rivayetler râvilerin cerh ve tadil gerekçelerinin somut dayanaklarını oluştururken, hadis tenkidinin mahiyetine de ışık tutmaktadır. Zira münekkit/müellif, kendisini râvî hakkındaki hükme ulaştırın veri ve mülâhazaları, söz konusu rivayetleri nakledip değerlendirirken ortaya koymaktadır.

3. Önceki Münekkitlere Sıkça Atfı Yapılması

Müelliflerden önce yaşamış münekkitlere ait görüşlerin çok fazla zikredilmediği ilk duafâ çalışmalarının aksine, Ukaylî ile başlayıp İbn Hibban ve İbn Adî ile devam eden dönemdeki duafâ kitaplarında ilk üç asırdaki hadis münekkitlerine yapılmış pek çok atfa rastlamak mümkündür. Onlar râvîler hakkında kendilerinden önceki muhaddislerin neler düşündüğünü özenle kaydederek, bu kayıtları duafâ kitaplarındaki râvî biyografilerinin temel unsurlarından biri hâline getirmişlerdir. Kitaplarına aldıkları her bilgiyi isnadıyla birlikte verdiklerinden, herhangi bir münekkide ait görüşün kendilerine hangi râvîler vasıtasıyla ulaştığı da kolaylıkla belirlenebilmektedir. Burada, önceki münekkitlere yapılmış atıfların *Kitâbü'd-Duafâ* içindeki yoğunluğunu ve üzerinde toplandığı kişiler ile müellifin bu kişilere ulaştığı kanalları tespit amacıyla, eserden, toplam râvîlerinin yüzde onuna tekâbül edecek sayıda biyografi rastgele seçilerek okunmuş ve müellifin yaptığı atıfların listesi çıkarılmıştır.

Kitâbü'd-Duafâ'dan örnek olarak seçilen 211 biyografinin⁴⁵ yalnızca yetmiş beş tanesinde (%35) Ukaylî kendinden önceki herhangi bir münekkide atıfta bulunmamaktadır. Diğerlerine göre kısa olan bu biyografilerde müellif, râvînin cerh edilme gerekçesini kısaca zikrettikten sonra rivayetlerinden birkaç örnek verir ve çoğunlukla bu rivayetlerin mütâbiinin bulunmadığını söyleyerek biyografiyi tamamlar. Ukaylî'nin yetmiş beş biyografide tek başına tenkitte bulunmuş olması, hadis tenkidinin hicrî dördüncü asrın başlarında hâlen canlılığını koruduğunu ve muhaddislerin ictihadlarına açık bir faaliyet sahası olduğunu göstermektedir.

Ukaylî geri kalan 136 râvî biyografisinde kendinden önceki münekkitlere toplam 356 atfı yapmıştır. İki sayı arasındaki fark, aynı biyografi içinde çoğu zaman birden fazla münekkidin görüşüne yer verilmiş olmasından kaynaklanmaktadır.⁴⁶

⁴⁵ Toplam 2105 râvîli eserde taranan biyografilerin buldukları sayfalar ve madde numaraları şöyledir: Ukaylî, *Duafâ*, I, 32-68 (biyografi no: 1-50), II, 523-562 (biyografi no: 656-706), III, 893-924 (biyografi no: 1131-1181), IV, 1211-1259 (biyografi no: 1600-1661).

⁴⁶ Ukaylî bazen de tek isnadla iki münekkidin kanaatini vermektedir. Mesela Muhammed b. el-Müsennâ kanalıyla hem Yahya b. Said el-Kattân'ın hem de Abdurrahman b. Mehdi'nin belirli bir râvîyle ilgili görüşünü naklettiği rivayetler, münekkitlerin isimleri esas alınarak iki ayrı atfı sayılmıştır.

Görüşlerine beş ve üzerinde atf yapılan muhaddisler şunlardır: Yahya b. Main (yetmiş dokuz atf) Buhârî (altmış iki atf), Ahmed b. Hanbel (elli dokuz atf), Yahya b. Said el-Kattân (otuz altı atf), Şu'be (yirmi sekiz atf), Abdurrahman b. Mehdi (yirmi bir atf), Abdullah b. el-Mübarek (sekiz atf), Süfyan es-Sevrî (beş atf), Yezid b. Zürey' (beş atf). Görüşlerine beşin altında atf yapılan muhaddis sayısı ise otuz yedidir.

Bu tabloda, Ukaylî'nin kendinden önceki münekkitlere yaptığı atıfların başlıca altı kişi etrafında döndüğü, onların içinden de üç tanesinin öne çıktığı görülmektedir. Görüşlerine en fazla başvurulmuş münekkit Yahya b. Main'dir. Ricâl değerlendirmeleri farklı talebeli tarafından derlenmiş olan İbn Main'in bu kitapta öne çıkan talebesi Abbas b. Muhammed ed-Dûrî (ö. 271/884) olup,⁴⁷ onun nakilleri de Muhammed b. İsa el-Hâşimî (ö. 294/906) kanalıyla Ukaylî'ye ulaşmıştır. Yahya b. Main'den ulaşan ikinci yaygın isnad "Muaviye b. Salih > Muhammed b. Ahmed b. Hammad > Ukaylî" şeklindedir. İbn Main'in ricâl değerlendirmelerinin farklı râvîler tarafından nakledilmesi sebebiyle, bazen aynı râvî hakkında münekkide birbiriyle çelişen ifadeler nisbet edilmektedir. Ukaylî, farklı râvîler kanalıyla gelmekle birlikte hepsinin kaynağında İbn Main'in bulunduğu bu nakilleri ayrı ayrı özenle kaydetmiştir.

Ukaylî, başlıca ikinci tenkit kaynağı olan Buhârî'nin görüşlerine neredeyse her seferinde Adem b. Musa el-Huvârî vasıtasıyla ulaşmıştır. Adem'in, Buhârî'ye ait *Kitâbü'd-Duafâ's-sağîr*'in râvîsi olması, Ukaylî'nin Buhârî'ye ait görüşleri Adem'in naklettiği kitaplar vasıtasıyla aldığına işaret etmektedir. Buhârî, Ukaylî'nin eserinde bizzat tenkit kaynağı olduğu gibi, yaklaşık onbeş yerde Yahya b. Said el-Kattân ve Yahya b. Main gibi önceki münekkitlerin görüşlerini nakleden râvî konumundadır.

Ukaylî'nin atıflarında öne çıkan üçüncü münekkit Ahmed b. Hanbel'dir. Onun görüşlerinin onaltısı hariç tamamı oğlu Abdullah vasıtasıyla Ukaylî'ye ulaşırken, Abdullah dışındaki bir râvî tarafından nakledilen onaltı rivayetin beşi Abdülmelik b. Abdülhamid, ikisi Cüzcanî kanalıyla gelmektedir. Ayrıca Ahmed b. Hanbel, yaklaşık on yerde önceki münekkitlere ait görüşlerin râvîsi olarak görülmektedir.

Ukaylî'nin en çok atf yaptığı bu üç münekkit (Yahya b. Main, Buhârî ve Ahmed b. Hanbel) aynı zaman diliminde yaşamış olmalarının yanısıra, görüşlerinin ya bizzat kendileri tarafından ya da talebeli eliyle derlenmiş olması gibi ortak bir özelliğe de sahiptirler. Ukaylî'nin adı geçen münekkitlere ulaştığı kanallar, o münekkitlere ait eserlerin râvîleri konumundaki kişilerdir.

Ukaylî'nin öncelikli kaynaklarını oluşturan diğer üç münekkit sırasıyla Yahya

⁴⁷ Biyografisi için bk. Zehebî, *A 'lâmu' n-nübelâ*, XII, 522-524.

b. Said el-Kattân, Şu‘be (ö. 160/776) ve Abdurrahman b. Mehdi’dir (ö. 198/813-4). Ukaylı’nın başlıca kaynağı konumundaki ilk üç münekkide ulaşan tarihler arasında öne çıkan birisi her zaman tespit edilebilmesine rağmen, Yahya b. Said’e ulaşanlar görece çeşitlilik arz etmektedir. Farklılaşan bu isnadlar arasından ikisine işaret etmek gerekirse, “Amr b. Ali el-Fellâs > Muhammed b. İsa > Ukaylı” ve “Ali b. el-Medini > Salih b. Ahmed > Muhammed b. İsa > Ukaylı” isnadları zikredilebilir.

Sistemantik sened tenkidinin kurucusu sayılması dolayısıyla⁴⁸ daha fazla atıf alması beklenebilecek olan Şu‘be b. el-Haccac, Ukaylı’nın beşinci sıradaki kaynağıdır. Seçilen râviler içerisinde yirmi sekiz kere görüşüne başvurulduğunu tespit ettiğimiz Şu‘be’ye yapılan referanslar incelendiğinde, bunların on biyografi içinde toplandığı görülür. Yani, Şu‘be’nin belirli râviler hakkındaki görüşleri çok farklı kanallarla nakledilip bu görüşlere önem atfedildiğinden, Ukaylı ve diğer duaî müellifleri ondan gelen nakilleri ayrı ayrı kaydetmeye özen göstermişlerdir. Bu yüzden, duaî eserlerinde Şu‘be’nin görüş belirttiği râvî sayısı görece az olmasına karşın, görüş belirttiği râvîlere ait biyografilerde ona yapılmış ikinci bir atıfla karşılaşmak kuvvetle muhtemeldir.⁴⁹

Ukaylı’nın *Duaî*’sında öne çıkan altıncı münekkit olan Abdurrahman b. Mehdi’ye ait görüşler çoğunlukla “Muhammed b. el-Müsennâ > Muhammed b. Zekeriya el-Belhî > Ukaylı” isnadıyla kitapta yer bulmuştur. İbn Mehdi’ye yapılan yirmi bir atfın on üçü, Yahya b. Said el-Kattân ile kendisine müştereken yapılmış atıflardır. Mesela yukarıdaki isnadda ilk râvî olan Muhammed b. el-Müsennâ, hem Yahya el-Kattân’a hem de İbn Mehdi’ye talebelik yapmış biri olarak, “Yahya ve İbn Mehdi falanca râvîden hadis nakletmezdi” gibi bir cümleyle her iki hocasının tutumunu nakletmiştir. Yerleşik hadis usûlü kaidesine göre bir râvîden rivayette bulunmak o râvîyi tadil anlamına gelmediği gibi, rivayette bulunmamak da cerh etmek anlamına gelmemektedir. Ancak hadis rivayetindeki hassasiyetleri bilinen bu iki münekkidin söz konusu kuraldan istisna tutulduğundan olsa gerek, rivayet etmeme yönündeki tercihlerinin sonraki kitaplarda cerh yerine geçecek şekilde işlendiği görülmektedir.

Sonuç olarak, Ukaylı’nın *Kitâbü’l-Duaî*’sı, müelliften önce yaşamış hadis münekkitlerine ait görüşlerin kaydedildiği zengin nakiller ihtiva etmektedir.⁵⁰ Sadece onun değil İbn Hibban ve İbn Adî’nin eserlerinin de ilk dönem tenkit kaynaklarıyla mukayesesi, râvîler hakkında dile getirilmiş kanaatlerin zamanla ne

⁴⁸ bk. Ayhan Tekineş, “İlelü’l-Hadîs”, *DİA*, XXII, 85.

⁴⁹ Mesela, Şu‘be’ye yalnızca Ebân b. Ebî Ayyâş’ın biyografisinde dokuz, İbn Ebî Leyla’nınkindinde beş farklı atf yapılmıştır; bk. Ukaylı, *Duaî*, I, 48-52; IV, 1254-1257.

⁵⁰ Ukaylı’nın kitabının, içerdiği zengin atıflar sebebiyle “mütekaddimîn” ve “müteahhirîn” münekkitleri arasında geçiş noktası oluşturduğu yönünde bir değerlendirme için bk. Ukaylı, *Duaî* (Sirsâvî neşri), I, 18 (neşredenin girişi).

kadar artarak çeşitlendiğini veya ulaşılabılır hâle geldiğini göstermektedir. IV./X. yüzyılın ilk yarısında yaşamış bu müellifler, râvîlerin gerçekten zayıf olup olmadıklarını incelemek istediklerinde bu râvîlere ait rivayet malzemesinin yanında, onlar hakkında önceki münekkitlerce ortaya konmuş yazılı veya sözlü tenkitleri de yanlarında bulmuşlardır. Her bir müellif, elindeki birikimden isnadlı atıf yoluyla kendi kitabına kayıtlar düşerken, seleflerinin görüşlerini râvî tenkidindeki temel unsurlardan biri olarak kullanmıştır. Onların önceki muhaddislere yaptıkları atıfların daha ayrıntılı bir incelemesi, münekkitlerin otoriteleşme süreçleri hakkında aydınlatıcı veriler sunma imkânına sahiptir.

4. Duafâ Kitabına Mukaddime Yazılması

Ukaylî'nin *Kitâbü'd-Duafâ'sı*, hadis tenkidinin meşruiyetini temellendiren ve tarihçesini ele alan bir mukaddimesinin bulunmasıyla da dönemine kadarki duafâ çalışmalarından farklılaşır.⁵¹ Çoğunlukla önsözü olmayan ilk çalışmalardan ayrıntılı mukaddimelere sahip eserlere geçiş, duafâ literatürünün hicri IV. yüzyılın ilk yarısında artık müstakil bir telif türü olarak teşekkülünü tamamladığının göstergesidir.⁵²

Ukaylî, İbn Hibban ve İbn Adî'nin mukaddimeleri, Hz. Peygamber'den yalan hadis rivayet etmenin vebâlini vurgulamakta, hadis tenkidinin meşruiyetini ortaya koymakta ve başlıca münekkitleri sıralamak sûretiyle bu alanın tarihî gelişimini göstermeye çalışmaktadır. Yalan hadis rivayet etmenin cezası "men kezebe" hadisi ve benzer muhtevalı rivayetlerle ortaya konulurken, râvî ve rivayet tenkidinin meşruiyeti Hz. Peygamber'e, sahâbeye ve sırasıyla sonraki nesillere ait tenkit örnekleriyle gösterilmiştir. Mukaddimelerde "münekkit" diye nitelenebilecek ilk üç asır âlimlerinin sıralanması, bir taraftan hadis tenkidinin önceki nesiller tarafından icrâ edilmiş meşrû bir faaliyet olduğunu ispat ederken, diğer taraftan bu faaliyetin tarihini inşâ etmekte ve müellifin çalışmasını bağlayacağı ilmî silsileyi temin etmektedir.

Ukaylî'nin mukaddimesi, "Kendisinden Sahih Bir Şekilde Hadis Nakledilen Kişilerin Öyle Olmayanlardan Farklı Oluşu" başlığını taşıyan,⁵³ sekiz sayfalık bir

⁵¹ Bk. Ukaylî, *Duafâ*, I, 23-31. Ukaylî'den sonra İbn Hibbân ve İbn Adî de duafâ çalışmalarına mukaddime yazmışlar ve hadis tenkidinin tarihçesinin yanında eserlerinin konusu, amacı ve metodu hakkında da bilgi vermişlerdir. bk. İbn Hibban, *el-Mecrîhîn*, I, 13-88; İbn Adî, *el-Kâmil*, I, 78-266.

⁵² İlk duafâ müelliflerinden yalnızca Cüzcânî, eserine mukaddime sayılabilecek bilgiler sunarak başlamıştır. Ancak Ukaylî'nin mukaddimesi Cüzcânî'nin yaklaşık yarım asır önce yazdığı mukaddimeyle karşılaştırıldığında, râvî tenkidinin yine dinî bir sorumluluk telakkî edilmekle birlikte hadis tenkidinin tarihini inşâ etmeye dönük atıf ve ifadelerin Cüzcânî'de bulunmadığı görülmür; bk. Cüzcânî, *Ahvâlî'r-ricâl*, s. 29-34.

⁵³ Ukaylî, *Duafâ* (Kal'acı neşri), I, 3. Seleflî'nin neşrindeki başlıkta bir kelime farklı olduğundan cümlelerin anlamı "Kendisinden Hadis Nakledilen Kişilerin Durumlarının Nakledilmeyenlerden

metinden oluşur. Burada müellif, kitaptaki amacını ve metodunu bizzat ifade etmek yerine ricâl tenkidinin meşrûiyetini ve önceki nesiller tarafından gerçekleştirildiğini ortaya koyan tamamı isnadlı rivayetler zikreder. Mukaddimenin, dolayısıyla kitabının başlangıcı için seçtiği şu rivayet birkaç açıdan incelenmeyi hak etmektedir:

Yahya b. Said el-Kattân'ın naklettiğine göre, kendisi Şu'be [b. el-Haccâc]'a, Süfyan [es-Sevrî]'ye (ö. 161/778), Süfyan b. Uyeyne'ye (ö. 198/814) ve Mâlik b. Enes'e (ö. 179/795), hafızası sağlam olmayıp hadiste itham edilen kişi hakkında ne yapılması gerektiğini sorar ve hepsinden “durumunu insanlara duyurmak gerek” cevabını alır.⁵⁴

Bu rivayet ve onun arkasından gelen diğer rivayetler, öncelikle bir uğraş olarak hadis ve rical tenkidine meşrûiyet zemini sağlamaktadır. Başka bir deyişle, üçüncü şahıslar hakkında müspet-menfî değerlendirmeler içeren rical tenkidini dinî açıdan sakıncalı bulanlara karşı, bu faaliyetin selef tarafından câiz görülerek uygulandığı savunulmaktadır. İbn Ebî Hâtim'in (ö. 327/938) aynı dönemde kaleme aldığı *Kitabü'l-Cerh ve't-ta'dil*'in mukaddimesinde ve aşağıda incelenecek diğer duaî eserlerinde de benzer rivayetlerin kullanılmış olması, bu konunun sadece Ukaylî'yi değil diğer hadis münekkitlerini de meşgul ettiğini göstermektedir.⁵⁵ Yukarıdaki rivayette dikkati çeken bir diğer husus, insanlara duyurma iznini veren kişilerin hepsinin hadis tenkidinin II./VIII. asırdaki öncü simaları olmalarıdır (buna soruları soran Yahya b. Said de dahildir). Hadis tenkidinin tarihinden genel veya ayrıntılı olarak bahseden klasik-modern her çalışmada isimleri kaydedilmiş Şu'be, Mâlik, Süfyan b. Uyeyne gibi muhaddisler, böylelikle Ukaylî'nin kitabını bağlayacağı zincirin evvelki halkalarından olmaktadır.

Ukaylî'nin mukaddimesinde görüşleri isnadlı nakledilen münekkitler arasında Abdurrahman b. Mehdi ve onun nesline mensup kişiler öne çıkmaktadır. En dikkat çeken özellik ise müellifin bu kişilere çok çeşitli kanallarla ulaştığı olmasıdır. Mesela müellif, Abdurrahman b. Mehdi'ye her biri ikişer kişiden oluşan en az üç farklı isnadla varmaktadır.⁵⁶ Bu durum, Ukaylî'nin kendisini önceki tenkit birikimine bağlayan zengin bir ilişkiler ağına sahip olduğunu gösterdiği kadar, İbn Mehdi'nin kanaatlerinin kısa sürede kazandığı yaygınlığa da işaret etmektedir.

Farklı Oluşu” şeklindedir; bk. Ukaylî, *Duaî*, I, 23. Ancak bölümün içeriği dikkate alındığında, Arapça ibarenin orijinalinin Kal'aci'nin kaydettiği gibi olması daha muhtemeldir.

⁵⁴ Ukaylî, *Duaî*, I, 23-24.

⁵⁵ bk. İbn Ebî Hâtim, Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed b. İdris, *Kitâbü'l-Cerh ve't-ta'dil*, I-IX, Beyrut 1952/1371, II, 23-24.

⁵⁶ Abdullah b. Ahmed, Ebu Bekir b. Hallad el-Bâhilî, Abdurrahman b. Mehdi (Ukaylî, *Duaî*, I, 25).

Cafer b. Muhammed b. el-Hasan, Ahmed b. Sinan, Abdurrahman b. Mehdi (aynı yer). Zekerîya b. Yahya, Muhammed b. el-Müsennâ, Abdurrahman b. Mehdi (a.g.e., I, 29).

Mukaddimenin kalan sayfaları, isnad kullanımını dinî bir sorumluluk telakkî ederek onun önemini vurgulayan ve tâbiîn neslinden itibaren rical tenkidi yapıldığını gösteren rivayetler ihtiva eder. Yukarıda dikkat çekildiği gibi, genellikle tâbiîn ve tebe-i tâbiîn tabakalarına nisbet edilen bu bilgilerin isnadlarıyla verilmesine özen gösterilmiştir.

Ukaylî, mukaddimesini başlangıçta atıf yaptığı münekkitlerden Şu'be'nin cerh ve ta'dile teşvik eden "haydi gelin Allah için gıybet edelim" sözüyle bitirirken, kitabıyla adeta Şu'be'nin davetine icâbet etmiş olmaktadır.⁵⁷

Ukaylî'nin mukaddimesi, İbn Hibban ve İbn Adî'ninkiler, gibi hadis tenkidinin hem usûlü hem de tarihine dair önemli veriler içermektedir. Hatta bu mukaddimelerin, IV./X. yüzyıldaki hadis telifâtının geneli içerisinde bu sahaya dair yazılmış başlıca metinler olduğunu söylemek yanlış olmaz. İlk dönem duafâ literatüründe rastlanmayan mukaddimelerin aşağı yukarı aynı dönemde yaşamış üç müellifin eserinde beraberce ortaya çıkması, duafâ eserlerinin artık müstakil sunuma ihtiyaç duyacak kadar mühim bir telif türü hâline geldiğini gösterir. Bu dönemdeki duafâ müellifleri belirli râvîleri cerh etmenin yanında, tenkit faaliyetinin meşruiyeti, metodu ve tarihçesi hakkında da detaylı açıklamalar yapmışlar ve kitap mukaddimelerini bu izahlar için başlıca mecrâ olarak kullanmışlardır.

Sonuç

Ukaylî'nin *Kitâbü'd-Duafâ'sı*, duafâ literatürünün tarihî gelişiminde ayrıntılı ve sistematik eserlere geçilen bir dönemin başlangıcına işaret etmektedir. *Kitâbü'd-Duafâ*, sözkonusu literatürün ilk örneklerini veren Buhârî, Cüzcânî, Ebû Zür'a ve Nesai'nin çalışmalarından başlıca dört noktada farklılaşır. Öncelikle, ihtiva ettiği râvî sayısı belirgin biçimde yüksektir. Bu artış, zayıf râvîlerin niceliksel olarak artmasından ziyade, duafâ kitaplarının râvî tenkidinin icrâ edildiği bir telif türü hâline gelmesine bağlı olarak, genel ricâl kitaplarındaki şahısların bir bölümünü bünyesine katmasından kaynaklanmış gözükmektedir.

Ukaylî ikinci olarak, râvî tenkidini yalnızca cerh lafızları üzerinden gerçekleştirmek yerine gerekçeli kısa izahlar yapmayı tercih etmiştir. Bazen bizzat kendisinin yaptığı bu tenkitler, önceki münekkitlerden yapılmış nakiller içinde de yer alabilmektedir. Böylelikle râvîlerin hangi gerekçelerle cerh veya tadil edildiği gösterilmeye çalışılmıştır. Râvîlerin cerhine sebep olan hatalı rivayet örnekleri ise cerh gerekçelerinin dayanaklarını oluşturmakta, ayrıca okuyucunun râvîye ait rivayetleri başka rivayetlerle mukayeseli olarak değerlendirebilmesine imkân sağlamaktadır.

Kitâbü'd-Duafâ'nın dikkat çeken üçüncü özelliği, ilk duafâ müelliflerinin ço-

⁵⁷ Ukaylî, *Duafâ*, I, 31.

ğundan farklı olarak, önceki hadis münekkitlerinin görüşlerine çok sayıda atıf yapmasıdır. Yahya b. Said el-Kattân, Yahya b. Main, Ahmed b. Hanbel ve Buhârî gibi münekkitlerin görüşleri Ukaylî tarafından isnadlı biçimde alıntılanmıştır. Bu nakiller, râvî hakkında dile getirilmiş muhtelif görüşleri bir arada görme imkanı sunduğundan önem taşımaktadır.

Son olarak, *Kitâbü'd-Duafâ* ile ilk defa bir duafâ çalışmasına müellifi tarafından mukaddime yazılmıştır. Tamamı isnadlı rivayetlerden oluşan mukaddimede, hadis tenkidinin önceki hadis imamları tarafından icrâ edilmiş meşrû bir faaliyet olduğu ortaya konulurken, bu sahanın önde gelen isimleri de zikredilmiş olmaktadır. Başka bir deyişle, hadis tenkidinin meşruiyeti ile tarihçesine dair notlar, kitabın mukaddimesinin ana malzemesini teşkil etmektedir. Duafâ eserlerine mukaddime yazılmaya başlanması, hadis tenkidinin teorik ve tarihsel temellerini ortaya koymak üzere duafâ literatürünün tercih edilmeye başlandığını gösterir ki, bu da sözkonusu literatürün IX./X. yüzyılda hadis tenkidi edebiyatı içinde kazandığı ağırlığın yansıması olarak değerlendirilebilir.

Ukaylî'nin *Kitâbü'd-Duafâ*'sı duafâ literatüründe yukarıdaki özellikleriyle öne çıksa da, onu ortaya çıktığı dönemdeki diğer duafâ çalışmalardan soyutlayarak ele alıp bu özellikleri yalnızca kendisine nisbet etmek yanlıştır. *Kitâbü'd-Duafâ*, çok benzer nitelikler taşıyan İbn Hibban'ın *Kitâbü'l-Mecrûhîn*'i ve İbn Adî'nin *el-Kâmil fî duafâ'r-ricâl*'i ile birlikte duafâ literatürünün ayrıntılı ve sistematik eserlere kavuştuğu gelişim dönemi örneklerinden bir tanesidir. Hatta râvîler hakkındaki değerlendirmelerin kapsam ve çeşitliliği, kitap mukaddimleri ve önceki münekkitlere yapılmış atıflar bakımından İbn Adî'nin *el-Kâmil*'inin *Kitâbü'd-Duafâ*'dan daha gelişmiş bir düzeye işaret ettiği söylenebilir. Ukaylî'yi ayrıcalıklı kılan husus, yukarıda sayılan isimlere kronolojik olarak tekaddüm etmesidir.

Duafâ literatürünün tarihî seyri, mezkûr üç eserin ardından Dârekutnî (ö. 385/995), İbn Şahin (ö. 385/996) ve Ebu Nuaym el-İsfahânî (ö. 430/1038) gibi isimlerin küçük çaplı çalışmalarıyla devam etmiş, müteahhirîn döneminde ise İbnü'l-Cevzî (ö. 597/1201), Zehebî (ö. 748/1348) ve İbn Hacer (ö. 852/1449) çok daha geniş kapsamlı eserlerle literatüre katkı yapmışlardır. Ukaylî, İbn Hibban ve İbn Adî'nin duafâları yalnızca kendi nitelikleri açısından değil, müteahhirîn dönemindeki eserlerin başlıca kaynağı olmaları açısından da önemlidir. Billhassa zayıf râvîler sözkonusu olduğunda onların görüşlerine yapılmış atıflarla karşılaşmak bu yüzden şarttır.

Kaynakça

- Babanzâde, Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyetü'l-ârifîn: Esmâü'l-müellifîn ve âsârü'l-musannifîn*, I-II, Ankara 1951.
- Buhârî, Muhammed b. İsmail, *Kitâbü'd-Duafâ's-sağîr* (Nesai'nin *Kitâbü'd-Duafâ ve'l-metrûkîn*'i ile birlikte), (thk. Mahmud İbrahim Zâyed), Beyrut 1986/1406.
- a.mlf., *Kitâbü't-Tarihî'l-kebir*, I-XII, Beyrut ts.
- Coşkun, Şule, *Ukaylî'nin Kitâbü'd-Duafâ's-sağîr ve Cerh-Ta'dîl Metodu* (yayımlanmamış yüksek lisans tezi), Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa 2002.
- el-Cüzcânî, Ebû İshak İbrahim b. Yakub, *Ahwâlî'r-ricâl* (thk. Subhi el-Bedrî es-Sâmerrâî), Beyrut 1985/1405.
- Eren, Mehmet, *Hadis İliminde Rical Bilgisi ve Kaynakları*, İstanbul 2012.
- el-Fâsî, Takiyüddin Muhammed b. Ahmed el-Hasenî el-Mekkî, *el-'İkdü's-semîn fi tarihi'l-beledi'l-emîn* (thk. Fuad Seyyid), I-VIII, Kahire 1381/1962.
- Hâkim en-Neysâbü'rî, Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah, *Ma'rifetü ulûmü'l-hadis ve kemiyetü ecnâsîhâ* (thk. Ahmed b. Fâris es-Sellûm), Beyrut 2003/1424.
- Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Ali b. Sâbit, *el-Câmi' li-ahlâkî'r-râvî ve âdâbî's-sâmi'*, Beyrut 1424/2003.
- İbn Abdilber, Ebû Ömer Yusuf b. Abdilber el-Endelüsî, *el-İntikâ fi-fedâilî'l-eimmeti's-selâseti'l-fukahâ* (nşr. Abdülfettah Ebû Gudde), Beyrut 1997/1417.
- İbn Adî, Ebû Ahmed Abdullah b. Adî el-Cürcânî, *el-Kâmil fi duafâ'r-ricâl* (thk. Adil Ahmed Abdülmevcud ve Ali Muhammed Muavviz), I-IX, Beyrut 1997/1418.
- İbn Ebî Hâtîm, Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed b. İdris, *Kitâbü'l-Cerh ve't-ta'dîl*, I-IX, Beyrut 1952/1371.
- İbn Hacer el-Askalânî, Şihabeddin Ebû'l-Fadl Ahmed b. Muhammed, *el-Mu'cemü'l-müfehres: Tecridü esânidi'l-kütübî'l-meşhûra ve'l-eczâil-mensûra* (thk. Muhammed Şekkûr, Mahmud el-Hâcî), Beyrut 1998/1418.
- İbn Hayr, Ebû Bekir Muhammed b. Hayr b. Ömer el-İşbîlî, *Fehresetü mâ ravâhu an şüyühîhî mine'd-devâvîne'l-musannefeti fi durûbî'l-ilmî ve envâil-maârif* (nşr. Francisco Codera Zaidin ve Julian Ribera Tarrago), 2. baskı, Kahire 1963/1382.
- İbn Hibban, Ebû Hâtîm Muhammed b. Hibban el-Büstî, *Kitâbü'l-Mecrûhîn mine'l-muhaddisîn* (thk. Hamdi Abdülmecid es-Selefi), I-II, Riyad 2007/1428.
- İbnü'l-Îmâd, Ebû'l-Felah Abdülhay b. Ahmed, *Şezerâtü'z-zeheb fi ahhârî men zeheb*, I-VIII, Beyrut ts.
- İbnü'n-Nedim, Muhammed b. İshak, *Kitâbü'l-Fihrist* (thk. Rıza Teceddüd), Beyrut 1967.
- Kehhâle, Ömer Rıza, *Mu'cemü'l-müellifîn: Terâcimü musannifi el-kütübî'l-arabiyye*, I-XV, Beyrut ts.
- el-Kettânî, Muhammed b. Cafer, *Hadis Literatürü* (trc. Yusuf Özbek), İstanbul 1994.

- el-Kevserî, Muhammed Zahid, *Fıkhü ehli'l-Irak ve hadîsühüm* (thk. Abdülfettah Ebû Gudde), Beyrut 1970/1390.
- el-Leknevî, Ebü'l-Hasenât Muhammed Abdülhay, *er-Ref' ve't-tekmil fi'l-cerh ve't-ta'dâl* (thk. Abdülfettah Ebû Gudde), 3. baskı, Beyrut 1987.
- Muhammed el-Habîb el-Hile, *et-Tarih ve'l-müerrihûn bi-Mekke mine'l-karnî's-sâlis el-hicrî ile'l-karnî's-sâlise aşera*, London 1994.
- Nûr Seyf, Ahmed Muhammed, "Duafâ ve Metrûkîn", *DİA*, IX, 540.
- Özafşar, Mehmet Emin, "Ukaylî", *DİA*, XLII, 59.
- Sa'dî el-Hâşimî, *Ebû Zûr'a er-Râzî ve cühûdühü fi's-sünneti'n-nebeviyye (mea tahkîki Kitâbihî ed-Duafâ ve ecvibetihî alâ es'ileti'l-Berzei)*, I-III, Medine 1982/1402.
- es-Safedî, Selahaddin Halil b. Aybek, *Kitâbü'l-Vâfi bi'l-vefeyât*, I-XXX, 2. baskı, Wiesbaden 1981/1401.
- Şehâvî, Şemseddin Muhammed b. Abdurrahman, *Fethu'l-muğis: Şerhu Elfiyyeti'l-hadis*, I-III, Beyrut 1983.
- a.mlf., *el-İ lân bi't-tevbih li-men zemme't-tarih*, Beyrut 1983/1403.
- Sezgin, Fuat, *Tarihu't-turâsi'l-arabî* (trc. Mahmud Fehmi Hicazî), I-IX, Riyad 1991/1411.
- Tekineş, Ayhan, "İlelü'l-Hadis", *DİA*, XXII, 85.
- el-Ukaylî, Ebû Cafer Muhammed b. Amr, *Kitâbü'd-Duafâi'l-kebîr* (thk. Abdülmü'tî Emin Kal'acî), I-IV, Beyrut 1984/1404.
- a.mlf., *Kitâbü'd-Duafâ* (thk. Hamdi b. Abdülmecid b. İsmail es-Selefi), I-IV, Riyad 2000/1420. [makalede esas alınan neşir]
- a.mlf., *Kitâbü'd-Duafâ* (thk. Mâzin b. Muhammed es-Sirsâvî), I-VII, 2. baskı, Mısır 2008.
- a.mlf., *Kitâbü'd-Duafâ*, Beyrut 2008.
- Yücel, Ahmet, *Hadîs İstulahlarının Doğuşu ve Gelişimi*, İstanbul 1996.
- ez-Zehabî, Şemseddin Muhammed b. Ahmed, *Mizânü'l-i'tidâl fi-nakdi'r-ricâl* (thk. Ali Muhammed Muavviz - Adil Ahmed Abdülmevcud), I-VII, Beyrut 1995/1416.
- a.mlf., *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ* (thk. Şuayb el-Arnâvut vd.), I-XXVIII, 2. baskı, Beyrut 2008/1429.
- a.mlf., *el-Muğnî fi'd-duafâ* (thk. Nureddin İtr), I-II, Halep 1971.